

תוכן העניינים

ט	תורות
1	הקדמה
5	דיני הריבית ודיני העניינים
8	אזרחות ופטרונויות
10	הרקע ההיסטורי
13	מבנה הספר
16	פרק א: הנשך והריבית במקרא ובספרות הבית השני
25	יחזקאל
27	תהלים
27	ספרות החוכמה
48	הספרות היהודית הכתובה יוונית
58	סיכום
60	פרק ב: הגדרות (פרק ה משנה א)
61	סוגי הלוואות
62	אשראי בעסקאות אחרות
64	איזהו נשך ואיזהו תרבות
74	נשך ותרבות: המשנה והמסורת המדרשית
76	ריבית במקח וממכר: "תרבות" ו"פסיקה על הפירות"
80	הפריפריה של הלכות הריבית
87	סיכום
90	פרק ג: עסקאות והסדרתן
91	שימוש במגורים כבטוחה
95	הלוואות המנוסחות כמכירה
99	"מכירת שדה"

105	הדין היהודי והדין ה"נוכרי"
110	מומחי משפט: תפקידו של הסופר בעסקת הריבית
116	סיכום
119	פרק ד: ריבית ועוני במדרשי ההלכה
121	מהו עוני? מיהם עניים?
124	הלכות ההלוואה במכילתא דר' ישמעאל
133	עניים מקראיים והיעלמותם במדרשים דבי ר' עקיבא
141	סיכום
143	פרק ה: העולם החברתי של דיני הריבית
145	גויים
149	תיווך פיננסי בכספי נוכרים
157	בני משפחה והלוואות בריבית
163	שושבינות
168	ריבית דברים, ריבית מוקדמת ומאוחרת
175	ריבית ושמיטת כספים: מהלכים מנוגדים לטובת שוויון המעמד
182	סיכום
185	פרק ו: מלווים בריבית פסולים לעדות
185	המקורות
191	רשימות של מקצועות מגונים בספרות הקלאסית
201	תשובה
206	פרק ז: התיאולוגיה של דיני הריבית (תוספתא בבא מציעא ו, יז-יח)
207	"מלוי ריביות כופרין בעיקר"
214	הלוואה בריבית היא זיוף התורה
216	"אילו היה יודע שכך מרויחין לא היה כותב"
221	עונשו של המלווה בריבית, ושבח הנמנע ממנו
224	סיכום
226	שטרות ישנים, שטרות חדשים
229	פרק ח: הישן יתחדש: ריבית ועוני בפיוט ובמדרש המאוחר
231	מדרשי התנחומא על הלוואה וריבית
246	יניי על ריבית ועוני

255	סוף דבר
257	"הופעת ההלכה" והפורמליזם של הלכות הריבית
259	החזון החברתי של דיני הריבית
260	סופו של האתוס התנאי
265	רשימת כתבי יד ומהדורות
265	סימני ההדרה
268	תרגומים עבריים לספרות מקור
269	קיצורים
270	ביבליוגרפיה
321	מפתח כללי
331	מפתח מקורות
349	מפתח מילים לועזיות

הקדמה

בסניפי בנקים רבים בישראל תלוי על הקיר מסמך מעוטר, חתום על ידי אחד מבעלי התפקידים בבנק. זהו "שטר היתר עיסקא", ועל פי הכתוב בו מטרתו "להתיר איסור ריבית". בניגוד למסמכים האחרים המסדירים את פעילותו של הבנק, כמו למשל הסכם התקשרות עם הלקוח או מסמכי ההתאגדות של הבנק, הוא אינו כתוב בשפה המשפטית הנהוגה בישראל, וצורתו שונה מצורתם של מסמכים משפטיים "רגילים".

המנגנונים שמפעיל "שטר היתר עיסקא" במתכונתו המודרנית מעניינים פחות מאשר התוצאה שלו: הפיכת האיסור על הלוואה בריבית שבתורה להיתר. ואכן, כיום השימוש ב"שטר היתר עיסקא" נפוץ מאוד. יהודים שומרי מצוות נוטלים באמצעותו הלוואות מבנקים מסחריים ואף זה מזה. השטר הפך את איסור הריבית לאות מתה, והוא מסווה את העובדה שהוא מוחק למעשה איסורי לא־תעשה מן התורה. בצורתו ובלשונו הוא מצביע על עצמו לא כמתנגד לתורה אלא כמצטרף אליה.

התפיסה הרווחת היא שאיסור הריבית היה אות מתה זמן רב. בשנת 1951, במסגרת הדיונים על חוק שווי זכויות האשה (תשי"א-1951) הסבירה חברת הכנסת עדה מימון (מפא"י) לכנסת על יכולותיהם של "חכמינו לפרש כמה חוקים בתורה כדי שאפשר יהיה לחיות בהם", ביניהם דיני הריבית, "כאן התקינו חכמינו 'היתר עיסקא'", מכירת חמץ ותקנת הפרוזבול של הלל. בניגוד אליהם הציבה את דיני האישות: "בכל הנוגע לדיני ממונות ידעו ראשי הדת למצוא דרך להקלות, ולא כן הדבר ביחס לדיני אישות", ובהמשך דבריה, בתגובה לקריאות בניינים: "האם לא נכון הוא שחכמינו מצאו דרך לעקוף את החוק ולהתאימו לחיים? בדיני ממונות ידעו לעקוף את החוק; כך יש לעשות גם כשמדובר הוא בדיני אישות".¹

מימון לא הייתה היחידה או הראשונה להצביע על הקשר בין דין הפרוזבול

1 עדה מימון, "יוסרו הכבלים מידי האשה העבריה", לאורך הדרך: מבחר דברים ואיגרות, עמ' 39-42, הציטוטים מעמ' 42-40.

ל"שטר היתר עיסקא"². ואולם, האם אכן "ידעו לעקוף את החוק" כשמדובר בדיני הריבית? נוסח ההיתר הנהוג היום, הקרוי "היתר מהר"ם", מיוחס לר' מנחם מנדל ב"ר יצחק אביגדורש (נפטר 1599), שהיה אב"ד קרקא בסוף המאה השש־עשרה. אין עדויות לשימוש בהיתרים גורפים מן הסוג הזה במשך ימי הביניים; להיתר גורף וכולל לאיסור הריבית גם אין יסוד בספרות חז"ל.³ להפך: החכמים חיבבו את איסור הריבית, הגנו עליו מפני המלעזים עליו, הרחיבו אותו, פירטו אותו והחילו אותו על עסקאות רבות וגם על יחסים בין־אישיים. הספר הזה אינו עוסק בניסיונות לעקוף את איסור הריבית. יש בו ניסיון להסביר את המשמעות שהייתה לאיסור הזה עבור התנאים, חכמי התורה שבעל פה בני המאות השנייה והשלישית לספירה, שיצרו אותו.

*

אתחיל בכמה הגדרות: **אשראי**, בספר הזה, הוא האמון שבני אדם נותנים זה בזה על כל הבטחה לתמורה על אספקה של כספים, שירותים וסחורות הניתנת לאחר זמן.⁴ הנותן אשראי מקבל תמורתו **חוב**. האשראי המפורש ביותר הוא **ההלוואה**, הסכם שבמסגרתו צד אחד נותן לצד האחר כספים לזמן קצוב. ואולם, יש גם סוגים אחרים של אשראי: מי שעובד בשכר חודשי נותן אשראי למעסיק שלו שישלם לו בסוף החודש; מי שקונה ביצים וחלב בהקפה במכולת מקבל אשראי מבעל המכולת.

האשראי מניח את התשתית לחיים הכלכליים והחברתיים. כפי שהראה מרסל מוס, אנשים חייבים זה לזה לא רק כסף, אלא גם, ואולי בעיקר, מתנות וטובות. "הוא הזמין אותי לבת מצווה, אז אנחנו צריכים להזמין אותו לחתונה"; "היא נתנה לי כוס סוכר, אני אחזיר לה פרוסת עוגה". במשך כמה שנים אחרי שהתחתנתי הייתה אמי מתקשרת כדי לברר איזו מתנה נתן לנו הזוג זה וזה, או מה היה סכום הצי'ק, כי עכשיו הבן או הבת שלהם מתחתנים, וצריך להחזיר להם מעט יותר מהסכום שנתנו.⁵

2 לדוגמאות ראשונות ראו למשל ספר ברית אמת לר' דוד קארו מפוזנא, עמ' קה; ספר **חוט המשולש** או: דברי נרגן [...] על ידי איש ר"ך הנקרא פלא בן־זאב, אודסה תרל"ד, עמ' 50.

3 לספרות ודיון ראו להלן בסוף פרק ז.

4 בן יהודה, מלון, ערך "אשראי", כרך ב', עמ' 433; השוו גם סוקולוף, בבליית, 174. שניהם מתרגמים: credit וכך בעברית חדשה, ראו "מילון מונחי החשבונאות" וזכרונות האקדמיה ללשון העברית ז-ה, תש"ך-תשכ"א, עמ' 61.

5 מוס, מסה על המתנה; לסקירה עדכנית של מחשבה אנתרופולוגית על "כלכלת המתנות",

מערכת מסועפת של אשראי וחוב קיימת כמעט בכל החברות, והיא התקיימה טרם המצאת המטבעות הטבועים. בחברות מסוימות וברגעים מסוימים בהיסטוריה של החברות הללו השתנה אופיו של החוב. במקום מערכת של יחסי גומלין, הדומה למתנות, ציפה נותן האשראי לקבל את חובו בחזרה בדיוק, ובתוספת רווח, וזוהי ריבית.⁶

בהקשר של מערב אסיה, הריבית נולדה במזרח הקרוב הקדום, בתרבות השומרית, ולאחריה התפתחה בתרבויות כתב-הידות האחרות במסופוטמיה.⁷ בשלב מסוים בהיסטוריה שלה החלו כמה מסורות הגותיות, פילוסופיות ומשפטיות בשולי הלבנט לראות אותה בשלילה.⁸ הריבית נתפסה כתופעה שלילית בספרות המקראית המאוחרת, במסורת הפילוסופית היוונית ובמסורת הרפובליקנית הרומית.⁹ המפגש בין שלוש המסורות הללו בקהילות היהודיות במזרח הים התיכון הוביל למחשבה מקורית ורבגונית על האשראי והריבית ועל היחסים שהריבית וההלוואה מכוננות בין העושר, האזרחות והחברה. בספר הזה יש ניסיון לתאר בפירוט את המחשבה על הריבית באחת המסורות הללו: הרובד המוקדם של ספרות חז"ל, הידועה בשם "ספרות התנאים", שנוצר בארץ ישראל בשלהי המאה השנייה וראשית המאה השלישית.

התורה אוסרת הלוואות ב"נשך" וב"מרבית" או "תרבית", בשלושה מקומות: שמות כב 24, ויקרא כה 36-37, דברים כג 20-21. בשני הראשונים דין הריבית קשור לדין ההלוואה לעני, אך בדברים איסור הריבית מנותק מן הדאגה לעניים. הזרם המרכזי בספרות הבית השני הלך בעקבות ספר שמות וספר ויקרא והבין את איסור הריבית כקשור באופן הדוק לדאגה לעניים. החובה לעזור לעניים כוללת לפיכך גם חובה להלוות להם כסף, ולעשות זאת ללא ריבית. מסורת זו נמשכה גם בחיבור התנאי מכילתא דר' ישמעאל, ולאחריו היא הופיעה מחדש בספרות המדרשית המאוחרת. גם בספרות הנוצרית הקדומה איסור הריבית

ראו יאן, מתנה.

6 ראו דוד, חיים חברתיים, עמ' 94-96; גרייבר, חוב, עמ' 326-327. למקורה של הריבית במסופוטמיה ראו שטיינקלר, שכירות; הדסון, ריבית; שטיינקלר, הלוואה; בנבנשתי, הכלכלה, עמ' 126-131.

7 מלוני, ריבית; הדסון, ריבית; שטיינקלר, הלוואה; בלוק וקרול, חוב.

8 גרייבר, חוב, 223-250.

9 על המסורת הפילוסופית היוונית והמסורת הרומית, ראו קרוק, חוק, עמ' 211-212; קופי, מתנה, עמ' 48-85; ורבוין, תיווך; דובר, מוסריות; מילט, הלוואה. על הספרות המקראית המאוחרת ראו דיון וספרות להלן, פרק א.

שבמקרא מתפרש כסעיף בחובתם של המאמינים לדאוג לעניים. במסורת זו, ההימנעות מן ההלוואה בריבית היא סעיף במצוות העניים. ואולם, בספרות חז"ל הקלאסית, כלומר במשנה, ובעקבותיה בתוספתא, בתלמוד הבבלי והירושלמי ואף במדרשי האמוראים עומד אתוס אחר ביסוד דיני הריבית. בחיבורים הללו, שהם עיקרה של ספרות חז"ל, איסור הריבית מופרד ממצוות העניים. בה בעת, המשנה והתוספתא ושני התלמודים מציעים מערכת מסועפת ומתוחכמת של דיני ריבית, מן המערכות ההלכתיות הסבוכות שבספרות התנאים. מהו פשר ההפרדה הזו? מהי משמעותו של איסור הלוואה בריבית אם אינו מכונן כלפי העניים?

בספר זה אני בוחן את איסור הריבית מקרוב ומראה שהוא מתווה גבולות. הוא מבחין בין ישראל לבין הגויים; הוא עומד בין בעלי בתים ומצרף אליהם את בני משפחותיהם; הוא חל על יחסי מסחר, אבל לא על סוגים מסוימים של יחסי ידידות; הוא ממשטר לא רק את הכסף שעובר מן המלווה אל הלווה, אלא את היחסים החברתיים ביניהם, לפני ההלוואה, במהלכה ואחריה. בכך הוא מכונן חברת אזרחים יהודים שווי מעמד. הקיום של פרטי הלכות הריבית דווקא לפי המודל הרבני ולא לפי המודל הרומי, שבו הוגבלה הריבית לשער מסוים, גם הוא מתווה גבול, בין דיני ישראל לדיני הגויים. הפרטים המרובים של דיני הריבית וההיצמדות הפורמליסטית לאיסור ההלוואה בריבית מאפשרים לתלמיד החכמים ללוות ולהשקיע כספים ותוך כדי כך להגשים בגופו ובכספו את החזון החברתי של חברת השווים הרבנית, אף אם למעשה היא כלל אינה קיימת בעולם.

כמו חברת הכנסת מימון, כאשר התחלתי לעבוד על דיני הריבית שבספרות חז"ל הייתי סבור שעד מהרה אמצא את המנגנון העוקף את האיסור ומאפשר הלוואה בריבית בקלות יחסית. חיפשתי משהו דומה לפרוזבול המיוחס להלל, שבאמצעותו יכול אדם לדלג בקלות מעל חובת שמיטת הכספים המפורשת בדברים פרק טו. ואולם, החיפושים עלו בתוהו: איסור הריבית בספרות חז"ל הוא איסור יציב ומשמעותי. הוא נציג מובהק של "הופעת ההלכה", שעליה עמד לאחרונה משה הלברטל, אשר בה הופכות מצוות לגופי הלכות.¹⁰ דיני הריבית הם מפורטים, עוסקים במקרים שונים שיכולים לעלות כאשר אדם מנסה לגייס או להשקיע כספים, חורגים בהיקפם אל מעבר לזה של הדין המקראי ומכוננים עולם חברתי מעניין ומפותח. החכמים "ידעו לעקוף את החוק", אך נראה שבמקרה של דיני הריבית הם לא היו מעוניינים לעשות זאת. כפי שאראה בפרק ז, הם גם לעגו לאלה שהציעו שיש לעשות כך.

איזהו נשך ואיזהו תרביית

אי זה הוא נשך ואי זה הוא תרביית?
אי זה הוא נשך? המלוה סלע בחמשה דינרין סאתים בשלוש, מפני שהוא נשך.

ואי זה הוא תרביית? המרבה בפרות.
כיצד: לקח ממנו חיטים מדינר זהב הכור וכן השער.
עמדו חיטים בשלושים דינר.
אמ' לו: תן לי חיטיי שני מוכרין ולוקיח אני לי בהן יין.
אמ' לו והרי חיטיך עשויות עלי בשלושים דינר והרי לך אצלו בהן יין, ויין אין לו.
(משנה ב"מ ה, א)

שאלת "איזהו" שבמשנה מוסבת על ויקרא כה 36-37:

(36) אל תקח מאתו נשך ותרביית [...]

(37) את כספך לא תתן לו בנשך, ובמרבית לא תתן אכלך.⁶

אלה הם המקומות היחידים בתורה שבהם קיימת הכפילות "נשך ותרביית".⁷ מפשוטם של הכתובים נראה כי הם עצמם נדרשו לכפילות "נשך ותרביית". פסוק 37 מפרש את מטבע הלשון בפסוק 36 וקובע ש"נשך" הוא ריבית על הלוואת כסף, בעוד "מרבית" היא תוספת על הלוואת מזון. ואולם, המשנה דוחה במפורש את הפירוש הזה.⁸ היא קובעת: "איזהו נשך – המלוה סלע בחמשה דינרים, סאתיים חטים בשלוש". גם במקבילה במכילתא דרשב"י: "איזהו נשך? סאה מכור, וסלע ממנא",⁹ כלומר יש נשך גם על הלוואת כסף וגם על הלוואת מזון. עסקה זו היא הקרויה בפינו "ריבית", אך צריך לשים לב לכך שהיא שונה

6 ראו אלבק, השלמות. השוו ליברמן, תוכ"פ, ט, עמ' 189. ראו גם, לפין, ב"מ, עמ' 45; ניוזנר, היסטוריה, עמ' 66. ניוזנר סבור שהפרק כולו מתחלק בין איסורי "נשך" לאיסורי "תרביית", אך לפין מראה שהפרק אינו משתמש במונחים הללו לאחר המשנה הראשונה.

7 כפילות זו היא מאפיין של המקור הכוהני, והיא נמצאת גם ביחזקאל יח 8, 13, 17, וביחזקאל כב 12, וכן במשלי כח 8 (ראו לעיל, עמ' 28). ההבדל בין הצורות מרבית ותרביית הוא דיאלקטלי, לא סמנטי. ראו ליונשטם, נשך וכן הופטייצר ואח', מילון כתובות, עמ' 690.

8 לסקירת פירושים קדומים וחדשים על ההבדל, ראו לעיל, עמ' 21-22.

9 מכילתא דרשב"י כב, כד, מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 212.

במעט מן האופן שבו היא פועלת בעולמנו. אנחנו מחשבים ריבית כאחוזים מן ההלוואה, המושפעים מסיכון ההלוואה ומשערי השוק. הריבית המתוארת כאן היא הוספה של יחידת מידה או מנייה אחת מסך ההלוואה על עיקר ההלוואה, הקרויה "קרן". כך מוסיפים דינר על הלוואה של סלע, שכן יחידת המשנה של סלע היא דינר, וסאה אחת של חיטים על הלוואה של שתי סאים. ריבית מהסוג הזה נובעת מחישוב מספרי: הוספת יחידת מידה אחת מתוך סך ההלוואה.¹⁰ הריבית במכילתא דרשב"י נמוכה בהרבה מזו שבמשנה: סלע (ארבעה דינרים) בחמישה דינרים הוא ריבית של 25%; סאתיים חיטים בשלוש הן ריבית של 50%. לעומת זאת, סלע ממנה (מאה דינר) הוא ריבית בשיעור 4%, וסאה מכור (שלושים סאים) היא ריבית בשיעור של 3.3%. בשני המקרים, למרות הפערים באחוזים, נוספת יחידה אחת על הסכום הכולל.

"תרבית" המתוארת במשנה היא עסקת מכר. היא פותחת באדם שנותן מעות תמורת חיטים, אך אינו מקבל אותם. כאשר מחיר החיטים עולה, הוא מבקש לקבל את החיטים, אך המוכר מציע לו במקום החיטים יין בשיעור של מחיר החיטים החדש. אם יש למוכר יין, הוא יכול לתת לקונה את היין ואין בכך דבר. העסקה נעשית אסורה רק כאשר היין אינו קיים אצל המוכר ("ויין אין לו").¹¹ זו עסקה סבוכה, וביאורה יימשך לאורך כמה עמודים, אך בה טמון המפתח להבין כיצד פועלים דיני הריבית שבמשנה.

בניגוד לעסקת "נשך", טעמו של האיסור כאן אינו ברור. ראשית, הקונה והמוכר הסכימו לעסקה הזו, וכנראה שהיא טובה לשניהם מבחינה כלכלית. המוכר מקבל מעות מייד, ובתמורה הוא מתחייב לספק לקונה חיטים במחיר ידוע וקבוע: דינר זהב לכור. ההתחייבות אינה לאספקת כמות בלא ידיעת מחירה, אלא להבטחת מחיר מסוים לכמות המוסכמת. המשנה אינה מספרת כמה חיטים המוכר מתחייב לספק אלא רק בכמה. למראית עין – המציאות לרוב שונה מאוד מכך – אין כאן ניצול של צד אחד על חשבון האחר: המלווה נותן כסף על חיטים שאינו מקבל; הלווה מקבל כסף על חיטים שאינו מוסר כעת. בניגוד לעסקה הראשונה, שיש בה יתרון מובנה למלווה על פני הלווה, הלווה והמלווה מסכימים שעסקה זו כראית לשניהם.¹²

10 הדסון, ריבית. דבריו של הדסון מיישבים את תמיהתו של ליברמן, משנת, עמ' 219 הע' 12.

11 לפין, ב"מ, עמ' 88 הע' 108. הוא סבור כי כל הקטע לאחר "המרכה בפירות" הוא תוספת מאוחרת במשנה, "דוגמא סבוכה הרבה יותר לעיקרון של 'ריבוי בפירות' ממה שההקשר דורש" (שם); השו"ג גם פירושו הקצר לעסקה בעמ' 272 שם.

12 ייתכן שזו המשמעות של הטעם הסתום "מפני שהוא נושך". בלשון חז"ל (ומשמ

שנית, מדוע קיומו או היעדרו של היין ביד מוכר החיטים משנה לעניין הריבית? מדוע במקרה אחד זו עסקת הלוואה שיש בה ריבית אסורה, ובמקרה אחר זוהי עסקת מכירה והרווח בה מותר? הרווח כבר נוצר כאשר מחיר החיטים עלה מ־25 דינרים לשלושים דינרים, ולא ברור כיצד הצורה שבה הרווח ממומש, בחיטים, ביין או בכסף, משנה לעניין איסור הריבית.

שלישית, כפי שהבבלי מבחין, מן המשנה להלן (ב"מ ה, ז) אפשר להסיק כי מותר לקבל מעות תמורת הבטחה לספק פירות בסכום מסוים ("לפסוק על השער"). במילים אחרות, אם יש לפירות מחיר קבוע, מותר לאדם להתחייב לספק פירות במחיר מסוים, גם אם הפירות הללו אינם ברשותו. אם כן, "וכי אין לו מאי הוי?" (בבלי ב"מ סב ע"ב) – מדוע אסור למוכר החיטים להתחייב לקונה לספק לו יין במקום החיטים שהוא חייב לו, גם אם אינם בידיו?

בחינה חוזרת של השתלשלות העניינים במשנה עשויה לענות על כל השאלות יחד. ראובן קונה חיטים אך אינו מכניס אותם לרשותו. היות שטרם משך את החיטים מהמוכר שמעון, כל אחד מן הצדדים יכול לחזור בו, על פי המשנה: "נתן לו מעות <ו>לא משך ממנו פירות יכול לחזור בו" (משנה ב"מ ד, ב). ואולם, זו אינה הלוואה, משום שהקונה ראובן נתן מעות תמורת חפץ מסוים שנמצא אצל המוכר שמעון. אילו סיפק שמעון לבסוף את החיטים שמכר, הרי שראובן היה מרוויח בהיתר חמישה דינרים באמצעות עליית מחיר של חפץ שכבר היה, במידה מסוימת, שלו.¹³ אילו העדיף שמעון לתת לראובן הקונה שלושים דינרים במקום חיטיו, הרי שהייתה זו עסקת מכר נוספת: ראובן מוכר לשמעון חיטים בשלושים דינרים. גם נתינת יין במקום החיטים אינה אסורה, שכן זו החלפה מותרת של חיטים ביין, על פי שו"ת הנוכחי. כל העסקאות הללו נתפסות כעסקאות מכר מיידיות ואין בהן הלוואה.

ואולם, כאשר אין למוכר יין והוא מציע לקנות את החיטים שמכר ביין שאין לו, הוא אינו קונה את החיטים בדבר מה מוחשי. במקום החיטים הוא מציע רק התחייבות לספק יין בשווי שלושים דינרים. היות שעסקת הקניין מעולם לא

בעברית (החדשה) השורש הארמי נכ"י, "נשך" או "הכה", משמש כדי לציין הפחתה של סכום כסף מסוים מחוב. ראו סוקולוף, גלילית, עמ' 350; סוקולוף, בבליית, עמ' 574; הופטיצ'ר ואח', מילון כתובות, עמ' 730. כך למשל "מנכה לו מן חכורו" (משנה ב"מ ט, ב; ט, ו). השוו פירושו של הרמב"ם למשנה זו: "מפני שהוא נושך – שמצער את חברו ואוכל את בשרו".

13 "במה קנה? ר' נחמן בר יעקב אמ' חייב להעמיד לו מן הדין. ר' אבהו בשם ר' יוחנן קנו לו מעותיו דבר תורה" (ירושלמי ב"מ פ"ה י ע"א, מהד' רוזנטל-ליברמן, עמ' 59 שו"ת 16-15; ע"פ כ"י א).

הסתיימה – שהרי כל אחד מן הצדדים יכול לחזור בו, כאמור – הקנייה של החיטים בהתחייבות לספק יין הופכת עתה, לאחר שעלה המחיר, את העסקה להלוואה. מרגע זה, המבט על העסקה כולה משתנה: הקונה נתן 25 דינרים שהפכו לשלושים דינרים באמצעות עליית מחיר החיטים, ושלושים הדינרים הללו נעשים הלוואה שיכלה להיפרע ביין (ועשויים להמשיך לצמוח לפי עליית מחיר היין). הכסף מתרבה באמצעות החיטים והיין.

אם כן, הכסף שהושקע בחיטים התרבה, מ־25 דינרים לשלושים דינרים, בגלל תנודות במחיר החיטים. הכסף הפך ממחיר קנייה להלוואה בעקבות ההמרה של החיטים בהתחייבות לספק יין. ההתחייבות לספק יין, שאינו קיים, היא שהפכה את העסקה כולה למפרע להלוואה, אף על פי שהשווי הכולל של העסקה גדל לפני ההתחייבות הזו. על הלוואה חל איסור הריבית.

קיומו או היעדרו של היין משמעותי לעניין הריבית, משום שהמשנה מבחינה בין החלפה של חפצים מוחשיים זה בזה, או בקנייתו של חפץ מוחשי בכסף, לבין התחייבות לספק משהו בתמורה לתשלום. החלפה והקנייה הן עסקאות מכר מיידיות, בעוד ההתחייבות לספק היא הרכיב ההכרחי בעסקת הלוואה, והיא שהופכת את העסקה לעסקת הלוואה. כפי שנראה, הלוואה אינה אלא ההתחייבות לספק סוג מסוים של מוצר בכמות מסוימת. כאשר התשלום על החיטים הומר להתחייבות לספק יין, העסקה כולה הפכה לעסקת הלוואה, והעלייה בערך החיטים נעשתה, למפרע, ריבית.¹⁴

כאן אנו גם רואים שאיסור הריבית אינו תלוי בנוק שהוא גורם לצדדים. שמעון המוכר, שבתחילה לקח כסף תמורת חיטים ועתה מעוניין לספק במקומם יין, מעדיף לעשות זאת מאשר לשלם לראובן הקונה את מחיר חיטיו, שלושים דינרים. הריבית אסורה כאן אף אם היא אינה מזיקה ללווה, ואף אם הלווה מעוניין בה באמת. ואכן, במשנה החותמת את סוף הפרק (ב"מ ה, יב), הלווה מנוי לצד המלווה כאחד העוברים בלא תעשה, ואף לצד אחרים המעורבים בעסקה.

העסקה שהמשנה מכנה בשם "תרבית" אסורה באותה מידה כמו העסקה שהיא מכנה "נשך": שתיהן מוזכרות יחד בתורה. ייתכן שהיא הייתה רווחת: אשראי חקלאי נצרך למשקים שבהם גידולים רבים במשך כל השנה, וסחר בסחורות עתידיות הוא אמצעי השקעה מקובל עד ימינו.¹⁵ הדים לטענה זו

14 השוו לפירושו של בעל נימוקי יוסף לרי"ף ב"מ פ"ה ס' שצו: "כיון שזקפן עליו במלוה איפסיק ליה איסר דמעיקרא", כלומר עסקת הקנייה נעשית, למפרע, עסקת הלוואה.

15 השוו פלוטארקוס, אודות כל שאין ללוות, 8, מוראליה 832 (מהד' לב, עמ' 338), המתאר את תירוציו השונים של הלווה בריבית: "והלווה] אומר: 'יש לי יין, בכך וכך', ונתן

יש גם כברייאתא בכבלי (ב"מ סג ע"א), שאדון בה להלן, המתארת סדרה של החלפת סחורות זו בזו, בלי למשוך אף אחת מהן, רק כדי להרוויח מהפרשי המחירים.

המשנה קובעת שמשמעות המונח "תרבית" הוא "המרבה בפירות". מהי, לפי זה, משמעותו של ביטוי זה? כפי שהבחין ליברמן, המבנה הדקדוקי "מרבה ב-" מצוי לפנינו במשלי (כח 8): "מרבה הונו בנשך ובתרבית לחונן דלים יקבצנו".¹⁶ גם "מרבה" לבדו מצוי במקרא: "הוי המרבה ולא לו" (חבקוק ב 2). בשני המקרים, המושא הישיר של "מרבה" הוא ההון.¹⁷ "המרבה בפירות" שבמשנה משמעותו שאדם מרבה את הונו באמצעות פירות, אגב ניצול של תנודות המחירים של הפירות בשוק. באופן דומה, המשנה קובעת "מרכיץ על השכר ואין מרכיץ על המכר" (ה, ב): בשני המקרים הצדדים אינם מתנים ביניהם להוסיף סכום על ההלוואה, אך ההון מתרבה, כמעט מאליו.¹⁸

ריבית דרבנן?

בתלמוד הבבלי הובנה משנה א באופן אחר. התלמוד הבבלי מציע קריאה שלפיה "נשך" ו"תרבית" שבמשנה מציינים שני רבדים שונים של איסור הריבית, ו"תרבית" של המשנה היא דוגמה ל"ריבית דרבנן", שהיא שם כולל לעסקאות שנמצאות בפירפריה של הלכות הריבית ואסורות באופן פחות. קריאה זו של התלמוד הבבלי השפיעה עמוקות על המחקר המודרני של איסור הריבית בספרות חז"ל. חוקרים רבים קיבלו אותה כפירוש הנכון של המשנה, ואת הסימון של רוב הלכות הפרק כ"ריבית דרבנן" כמעשה פוליטי שנבע מתנאי החיים של התנאים.¹⁹

-
- שטר על דמיו. אך האשכול עוד תלוי וצומח עד שיקבל את פניו של [הכוכב] ארקטורוס (שזורה לעת הבציר, באמצע ספטמבר) (התרגום שלי). לריאליה ראו בגנל, מחיר.
- 16 ליברמן, תוכ"פ, ט, עמ' 189.
- 17 על פסוק זה ראו אחיטוב, חבקוק, עמ' 43-44; השוו גם פשר חבקוק לפסוק זה, IQpHab 8:4-13, מהד' קימרון, עמ' 252. בנוסח המסורה לחבקוק ב 5: "ואף כי היין בוגד", אך בפשר: "הון יבגוד". מונח זה מצטרף למונחים הכלכליים הנוספים בקטע המקראי, "קבץ", "המרבה", "עבטט", "נשכך", ומאפשר לקרוא את הפסוק בחבקוק על הכוהן הרשע אשר לוקח לעצמו כספים רבים ("מרבה"), הן מ"אנשי חמס" הן מהעמים.
- 18 "על" כנראה בא במשנה במשמעות "כנגד". אך השוו "במרביתא ירבה עלי" בשטר הלוואה מיב, פורטן וירדני, אוצר ב, B3.1 R4; ירדני ופורטן, ממגדול סונה, עמ' 60 מתרגמים: "ישא עלי ריבית".
- 19 למבחר מחקרים, ראו גיל, והרומאי, עמ' 30-31; אליאש, שורשיה, עמ' 12; ליברמן,

המשנה והתוספתא הן מעשה ידיהם של התנאים, והן מציעות קורפוס דיני ריבית רחב הרבה יותר מזה שנמצא בתורה או בספרות הבית השני. דיני הריבית האלה הם חידושים תנאיים, וכך יש להתייחס אליהם. ואולם, בספרות התנאים, כפי שהראיתי עד כאן, אין רמז לכך שהלכות הריבית נתפסו כדינים בעלי סמכות מדרג שני, "מדרבנן". למעט ההלכות שסומנו במפורש בתוספתא כעומדות בפריפריה של איסור הריבית, שאר העסקאות וההתנהגויות האסורות נאסרו "משום ריבית", מן התורה. אי־אפשר אפוא להשתמש בהבחנה של הבבלי בין ריבית מן התורה לריבית מדרבנן גופה כדי ללמוד ממנה כיצד תפסו או יישמו התנאים את איסור הריבית בעולמם שלהם. ההבחנה של חכמים בין איסורי ריבית מן התורה לבין איסורי ריבית אחרים, האסורים רק מדרבנן, היא תוצאה של מהלך פרשני רב־שלבי, ששיאו בתלמוד הבבלי: "תהליך הפקעת הריבית הבאה שלא בדרך הלוואה, מכלל ריבית, במלוא משמעות המילה, הושלם בהגות המשפטית והדתית של אמוראי בבל"²⁰. התנאים לא הבחינו בין רמות שונות של איסור הריבית, אלא חידשו קריטריון פורמלי של "הלוואה" והשתמשו בו כדי להבחין בין עסקאות אסורות למותרות.²¹

מהי הלוואה?

במשפט התלמודי אי־אפשר לאכוף התחייבות לעשות דבר מה באמצעות חתימה על חוזה. "כל המקיים את דברו רוח חכמים נוחה הימנו" (משנה שביעית י, 2)

תוכ"פ, ט, עמ' 189; חידושי הריצ"ד לבבא מציעא, עמ' קפה; אורבך, הלכה, עמ' 7-9; כ"ץ, הרהורים, עמ' 102-103.

20 כ"ץ, הרהורים, עמ' 104-105. יש בדינו ידיעות מעטות יחסית על המצב הכלכלי במסופוטמיה הססאנית במאות הרביעית, החמישית והשישית, וגם קשה לעמוד על הזמן המדויק שבו נוצרה הפרשנות הבבלית למשנה ועל מטרתה הריאלית, אם בכלל היו כאלה. לסקירה ראשונית על כלכלת מסופוטמיה הססאנית בשלהי העת העתיקה, בסיוע עדויות מן התלמוד הבבלי, וכן לסקירה על מצב המחקר בתחום, ראו רזאחני ומורוני, שווקים. ראו גם בר, אמוראי בבל, עמ' 156-221.

21 כפי שהראיתי במקום אחר, מקורה של ההבחנה ההיררכית בין "נשך" לבין "תרבית" בפרשנות נוצרית־סורית למקרא, וייתכן שהיא נובעת מניסיון של נוצרים־סורים להכיל את החוק הרומי המתיר את הריבית בגובה מסוים, בתוך פירוש המקרא. מן הסורית גם בא הביטוי "ריבית קצוצה", הייחודי לבבלי. הסוגיה מצויה בבבלי, ב"מ ס ע"ב; להרחבה ראו גבריהו, הלוואה בריבית, עמ' 129-150. לביטוי מעשי של ההבחנה הזו ב'תקנות בית הספר בנציבין', חיבור סורי מן המאה החמישית-שישית, ראו גבריהו, שער הריבית, עמ' 662-665.

ט), אך לא יותר מכך. מי שמפר הבטחה שניתנה בהקשר מסחרי יכול לחזור בו, אם כי הוא מגונה ועתיד לקבל קללה משמים (משנה ב"מ ד, ב). מן הפנייה אל "רוח חכמים" ואל הקללה משמים עולה שאין מכשיר משפטי שיכול לכפות על אדם למלא התחייבות גרידא, כמו למשל לספק כמות מסוימת של חטים בתאריך מסוים.²²

מיטלטלין "נקנים" בדין המשנה באמצעות אספקת הסחורה ומשיכתה לרשות הלווה. עד למשיכת הסחורה המקח לא הסתיים, וכל צד יכול לחזור בו. גם אופני הקניין האחרים, המפורטים במשנה קידושין פרק א, אינם תלויים בתשלום של מלוא דמי המקח. אדם יכול למשוך פירות, או לכתוב שטר על שדה, ולקנות אותם באופן מוחלט, מבלי שישלם אפילו פרוטה אחת. מעשה הקניין במקרים הללו יוצר חוב. נתינת מעות, אף כי אינה גומרת את הקניין, יוצרת אף היא חוב. קנייה והלוואה הן אפוא עסקאות קרובות מאוד ופעמים רבות באות יחד.

התוספתא מציעה הגדרה להלוואה, כהתחייבות לתשלום של סכום כלשהו, בכסף או בסחורה, בניגוד להתחייבות להחזיר או לשלם חפץ מסוים:

מרבין על השכר ואין מרבין על המכר (משנה ב"מ ה, ב), שנ' אם כסף תלוו את עמי וגו' כנשה (ש"מ' כב 22) – מה מלוה מיוחדת, לא מה שאת נותן לו את נוטל הימנו, יצאו אילו *שמה* <<ש>> את נותן לו, את נוטל ממנו.²³

המשנה המצוטטת בתוספתא קובעת "מרבין על השכר ואין מרבין על המכר", אך אינה מסבירה מדוע. התפקיד של התוספתא בהקשרה הוא להסביר את ההבדל בין שכירות למכר. מדוע מותר "להרבות", כלומר לעסוק בתרבות, בעסקת שכירות, אך אסור לעשות זאת בעסקת מכירה? לשון אחר, מדוע הלכות ריבית חלות על עסקאות מכירה אך לא על עסקאות שכירות? לפי התוספתא, עסקת השכירות היא תשלום על שימוש בחפץ או בנכס, ואחריה החפץ והנכס חוזרים בעין לבעליהם. לעומת זאת, בעסקת מכר אין החזרה של החפץ, אלא מסירה

22 גולאק, יסודי המשפט העברי, כרך ב עמ' 147; ליפשיץ, מדוע; למשפט היווני, שם המצב המשפטי דומה, ולמבט השוואתי רחב יותר, ראו פרינגסהיים, חוק המכר, עמ' 57 ובהמשך הפרק. פרינגסהיים מצביע על העובדה שההלוואה היא בעצם הסוג הראשון, ואולי היחיד, של "חווה" במשפט היווני. זהו מסמך שמחייב את פלוני לספק בעתיד כסף או פירות לאלמוני, בלא שאלמוני ביצע מעשה קניין כלשהו.

23 תוספתא ב"מ ד, ב, עמ' 81 שו' 2, ע"פ כ"י וינה, בתיקונים ע"פ כ"י ערפורט. מקבילה במכילתא דרשב"י כב, כד, עמ' 211 שו' 9 ואילך.

של חפץ אחד בתמורה לחוב מופשט בממון.²⁴ התוספתא לומדת מן הכתוב "אם כסף תלוה" שאיסור הריבית חל רק על הלוואות, ושכירות אינה הלוואה. לעומת זאת, עסקת מכר עשויה להתאים, בתנאים מסוימים, להגדרה של "הלוואה", כי הספקה של חפץ שנקנה לפני מסירת המעות יוצרת חוב שאותו יש להחזיר.

מתוך התוספתא עולה גם הגדרה למונח "הלוואה", שמסבירה היטב גם את משנתנו: הלוואה הנה עסקה שבמסגרתה "לא מה שאת נותן לו את נוטל הימנו", כלומר היא מתמקדת בחפצים שכלכלנים מכנים "בני-חליפין" (fungibles). חפצים בני-חליפין זהים זה לזה וניתנים להחלפה זה בזה. כך, חיטים הם בני-חליפין עם חיטים אחרים מאותו סוג וטיב. כך יין הוא בר-חליפין עם כל כד יין מאותו סוג וטיב. מטבעות הם כמובן בני-חליפין עם מטבעות אחרים. לעומת זאת, ערמת חיטים מסוימת אינה בת-חליפין, וגם מחסן יין מסוים אינו בר-חליפין. הלוואות הן עסקאות שבהן יש התחייבות לספק מוצרים בני-חליפין, ורק עליהן חל איסור הריבית. מכירה של חפץ מסוים, למשל ערמת חיטים ספציפית, אינה נתונה לדיני הריבית.²⁵

העמדה המשפטית שלפיה הלוואה היא רק בחפצים בני-חליפין מצויה לפנינו בניסוח אחר בדרשה שמוצאה מן המכילתא לדברים:

לא תשיך לאחיק – כלל. נשך כסף נשך אכל – פרט. נשך כל דבר אשר ישך – חזר וכלל. כלל ופרט וכלל ואין אתה דן אלא כעין הפרט. לומר, מה פרט מפורש דבר מלוה וגומר בו, אף אין לי אלא מלוה וגומר בו ("מדרש תנאים" לדב' כג, כ, עמ' 150–151).

"גומר" משמעו "פורע", כלומר ההפך מ"לוה". אם כן, רק דברים שנוהגים גם ללוות וגם לפרוע בהם מוסדרים על ידי איסור ריבית.²⁶ הדברים הללו כוללים

24 שאלת ההבדל והגבול בין שכירות לבין ריבית המשיכה להטריד הוגים, יהודים ונוצרים, במשך זמן רב לאחר מכן. השוו סיפורו של רב חמא שהיה משכיר זוזים (בבלי ב"מ סט ע"ב); והניתוח בפירוש למתי המיוחס לכריסטומוס, דרשה לח, למתי כא (פ"ג כרך 56, עמ' 839; קלרמן ואודן, פירוש, עמ' 300–301).

25 תוספתא ב"מ ו, א-ב, עמ' 93 שו' 1: "אין פוסקין על הפירות עד שיצא השער [...] ופוסק עמו על הגדיש [...] אף על פי שלא יצא השער".

26 "גמר" בא במשמעות זו בכתובת קבר נבטית Healy 1, ראו גם הופטייצר ואח', מילון כתובות, עמ' 593. השוו ספרא ק[ח]קדושים ג, א [ח], פט ע"ד וספרי דברים רפה עמ' 306. "גומר את הכפרה" (מכילתא דר"י בחדש יא, עמ' 242 שו' 12, ספרא אחרי מות ד, א [ג], פב ע"א; השוו תוספתא כפורים ג, ו, עמ' 242 שו' 31: "גומר את המלאכה") = "ממרק" (תוספתא כיפורים ד, ח, עמ' 252 שו' 43; בבלי יומא פו ע"א). ראו גם ההקבלה בשטר משנת שלש לשמעון בר כוסבה (134–135) p. Yadin 47a, שו' 8–9: "ואנה מקבל

כסף ואוכל, אך הם יכולים לכלול גם בהמות וכלים.²⁷ "דבר מלוה וגומר בו" הוא אפוא דבר שאפשר גם ללוות אותו וגם לפרוע בו, כלומר חפץ ב־חליפין, ההפך מדבר מסוים.

בדרשה המקבילה בספרי דברים מרבים מן המילים "כל דבר" גם דברים שאינם כסף ואוכל: "אין לי אלא נשך אוכל נשך כסף. מנין לרבות כל דבר? ת"ל נשך כל דבר אשר ישך".²⁸ "כל דבר" משמעו ככל הנראה "כל דבר אשר ישך", כלומר כל דבר שהוא "ב־חליפין".

ההגדרה של הלוואה כדבר שנעשה רק בחפצים בני־חליפין נמצאת גם בחיבור משפטי רומי, מן הקדומים שיש בידינו, ששמו האינסטיטוציות של גאיוס, ספר לימוד לחוק הרומי. מחברו גאיוס היה מלומד איש ביירות בן המאה השנייה.²⁹ גאיוס מסביר שחווה הלוואה חל רק על דברים ששוקלים, מונים או מודדים, כמו מטבעות ספורים, יין, שמן, דגן, נחושת, כסף, או זהב. בהלוואה מעבירים את הבעלות על החפצים הללו, והעברת הבעלות מעידה על הסכמה מצד המקבל שהוא ישיב אותם בעתיד. הוא ממשיך ומסביר:

אנו נותנים את הדברים האלה, בספירה או מדידה או שקילה, לשם כך (כלומר, בהלוואה), כדי שהם ייעשו של המקבלים, ובזמן כלשהו הם יחזירו לנו דברים אחרים בעלי אותו הטבע, ולא את אותם הדברים. ולפיכך [החווה] נקרא mutuum, היות שלפיו מה שניתן לך ממני, זה שהיה פעם שלי (meum) נעשה שלך (tuum).³⁰

האטימולוגיה של גאיוס למילה mutuum ("הלוואה") כנראה אינה נכונה, אך הפירוש המשפטי שלו התקבל בעולם הרומי וצוטט גם בדיגסטא.³¹ גם לגאיוס

כספה ממריק, דמין גמירין" (השוו "כסף מלא" בלשון מקרא). "ממרק" משמעו גם פירעון הלוואה: השוו p. Mur. 30 שו' 24: "אחראים וערכים למרק לפנך את המכר הזה"; ובאיגרת מן המאה החמישית אוקספורד, Heb.d.69 (p) שו' 11: "עכשיו באת לכאן [...] ומרקת אותי חוץ משלשה עשר חרובין" (מישור, איגרת, עמ' 240; גבריהו, מכתב, עמ' 671). ראו גם דיון לעיל, פרק א.

27 השוו מקבילה במכילתא דרשב"י, כב, כד, עמ' 211, וכן תרגום השבעים לתה' קלח 8, "יני יגמר בעדי".

28 ספרי דברים רסב, עמ' 284 שו' 13. על "לרבות כל דבר" ראו גבריהו, עקפת, עמ' 275-273.

29 ראו עליו הנוורה, גאיוס.

30 גאיוס, אינסטיטוציות ג 90; פוסטה ואח', גאיוס, עמ' 323. תודה לאיילת ונגר על הייעוץ בתרגום דבריו של גאיוס.

31 וטסון, רוח, עמ' 84; הציטוטים בדיגסטא: יב 1.2.2; מד 7.1.2.

אין מילה או מונח המתארים בדיוק את האופי של החפצים שאפשר להלוות, וההגדרה התיאורית שלו, "הם יחזירו לנו דברים אחרים [...] ולא את אותם הדברים", דומה להפליא להגדרה של התוספתא, "לא מה שאת נותן לו את נוטל הימנו".

במשנה, המעבר מחיטים מסוימות או יין מסוים ("יש לו") להתחייבות לספק יין בר-חליפין ("אין לו") הוא ההופך את עסקת המכירה לעסקת הלוואה, שבה "לא מה שאת נותן לו את נוטל הימנו". עתה, העסקה נתונה לאיסור הריבית. היות שמחיר היין אינו קבוע, העסקה אסורה.

כאמור, משנה א סמוכה על לשון הכתוב, ועניינה הגדרת המונחים המצויים בכתוב. יש במשנה נשך הן בכסף והן באוכל, אך תרבות רק באוכל, כלומר ב"פירות". ביסודה של משנה זו מונחת קריאה של ויקרא כה 36-37 ושל דברים כג 20, המשמשת את המשנה להגדיר את ההבדל בין "נשך" לבין "תרבות/מרבית":

ו' כה 37: את כסף לא תתן לו בנשך ובמרבית לא תתן אכלך.

דב' כג 20: לא תשיך לאחריך נשך כסף, נשך אכל,

נשך כל דבר אשר ישך.

בויקרא כה 36 מדובר על "נשך ותרבות", ובפסוק 37 בא פירוט: נשך הוא בכסף, בעוד "מרבית" היא באוכל. בדברים כג 20 נקבע שיש "נשך כסף" ולצדו גם "נשך אכל, נשך כל דבר", אך אין בפסוק זה תרבות או מרבית. קריאה של שני הפסוקים באופן הרמוני מובילה למסקנה שיש כמה סוגים של נשך, "נשך כסף, נשך אוכל", כבספר דברים, אבל תרבות רק באוכל, כבספר ויקרא. מכאן נובעת הפרשנות של המשנה למונח "תרבות": "המרבה בפירות". בכך הבחין כבר חנוך אלבק.³²

פרשנות משוחזרת זו מסבירה את ההלכות השונות שבמשנה ב"מ ה, א. יש שני סוגי עסקאות הלוואה אסורות: "נשך" קיים בכסף ובאוכל גם יחד, "סלע" בחמשה דינרין, סאתים חיטים בשלוש". לעומת זאת, "תרבות" היא רק בפירות. פירוש זה לכתובים מאפשר לקיים את ההבחנה בין נשך לבין תרבות שבספר ויקרא, לצד הדין שבספר דברים, שלפיו יש נשך הן בכסף והן באוכל. זהו פירוש מחודש; הוא אינו קיים בתרגומים, המזהים את התרבות שבמקרא עם "ריבית" הארמי. הוא גם אינו מתבאר או משתקף במדרשי ההלכה; בחיבורים

32 אלבק, השלמות, עמ' 424, וכן בחידושים הפרובנסליים המיוחסים לריטב"א, ב"מ דף ס ע"ב, ד"ה מדקא שביק.

הללו, כפי שאתאר להלן, יש ניסיון לזהות בין המונחים השונים ולא להבדיל ביניהם.

המשנה קשורה בטבורה לכתוב, ואין בה אינדיקציה לקיומן של שתי רמות איסור שונות זו מזו בהלכות ריבית. עסקת ה"תרבית" שבמשנה היא ביטוי לקריאה דווקנית של הפסוקים וליישום זהיר של העיקרון שלפיו הלוואה היא עסקה המבוצעת בחפצים "בני-חליפין". מן המשנה עולה שעל אף ההבדלים ביניהם, גם נשך וגם תרבית אסורים מן התורה.

נשך ותרבית: המשנה והמסורת המדרשית

הביטוי "נשך ותרבית" נדרש בספרא, בספרי, במכילתא דר"י ובשתי ברייתות בתלמודים. בניגוד למשנה, החיבורים הללו אינם מבחינים בין נשך לבין תרבית, וכולם משקיעים מאמץ פרשני בטשטוש ההבחנה ביניהם. בספרא נראה כי אין הבדל בין נשך לבין תרבית ואף לא בין אוכל לבין כסף. דרשה מקבילה מצויה בספרי דברים, ואני מציע את שניהם יחד.

ספרא בהר ב, א (קט ע"ג)

ספרי דברים רסב, עמ' 284

לא תשיך לאחיך (דב' כג 20) – זה לווה.
מלוה מנין? ת"ל אל תקח מאתו נשך
ותרבית (וי' כה 36).
מכלל שנ'.

(ה) [כספך (וי' כה 37) – לא כסף אחרים. כספך – ולא כסף אחרים. אכלך – ולא אוכלך (שם) – לא אוכל אחרים.]

או כספך – לא כסף מעשר, ואוכלך – לא אוכל בהמה?
או כספך – ולא כסף מעשר, אכלך – ולא אוכל בהמה?

וכשהוא או' נשך כסף (דב' כג 20) –
לרבות כסף מעשר, נשך אוכל – (שם)
לרבות אוכל בהמה.

אין לי אלא נשך אוכל, נשך כסף, מנין
לרבות כל דבר? ת"ל נשך כל דבר אשר
ישך (דב' כג 20).